

Mateusz Superczyński

Urządzenia i obiekty produkcyjne na terenie przedmieść dawnego Torunia w świetle zachowanych źródeł

Meritum 6, 19-29

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

URZĄDZENIA I OBIEKTY PRODUKCYJNE NA TERENIE PRZEDMIEŚĆ DAWNEGO TORUNIA W ŚWIETLE ZACHOWANYCH ŹRÓDEŁ

Temat rozwoju zakładów i urzędzeń produkcyjnych w kontekście przemian gospodarczych, jak i rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych wielkich miast pruskich, był poruszany niezbyt często, a wydane dotychczas publikacje o tej tematyce nie wyczerpują wszystkich zagadnień związanych z zapleciami gospodarczymi miast, jakimi były przedmieścia. Na przykładzie Torunia można przytoczyć kilka ważniejszych prac dotyczących tylko częściowo tej tematyki. Na początek wysuwa się publikacja autorstwa Jerzego Wojtowicza na temat kształtowania się stosunków przemysłowych Torunia w dobie wczesnego kapitalizmu XVIII wieku¹. Autor skupił się na kilku ważniejszych zakładach, obiektach i przedsiębiorstwach w obrębie murów miasta, a także na terenie pa-trymonium Torunia (m.in. we wsi Lubicz), przy czym uczynił to w kontekście przemian społeczno-gospodarczych Torunia w XVIII wieku, a więc momentu rozwarstwienia społecznego, upadku rzemiosła cechowego i kształtowania się układu kapitalistycznego. Głównym źródłem, z którego korzysta, opisując sytuację społeczno-gospodarczą Torunia, są księgi pogłównego i inwentarze urzędzeń oraz zakładów, takich jak młyny, farbiarnie czy cegielnie.

Nieco więcej światła rzuca na temat dawnych toruńskich obiektów gospo-darczych na przedmieściach sprzed epoki przemysłowej Krzysztof Mikulski, szczególnie w kontekście socjotopografii miasta². Swoje ustalenia dotyczące między innymi położenia młynów, cegielni czy innych zakładów na przed-mieściach opiera w dużej mierze na zapiskach w księdze ławniczej sądu przed-miejskiego z lat 1600-1615³.

---

¹ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe Miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960.

² K. Mikulski, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV-XVII w.*, *Zapiski Historyczne*, 1998, t. 63, z. 3-4, s. 29, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV w do początku XVIII w.*, Toruń 1999.

³ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta Miasta Torunia, Kat. II, IX-76.

Wielu cennych wskazówek i wzmianek dostarcza opis topograficzny Torunia, który wyszedł spod ręki Karola Praetoriusa⁴. Wymienia on i opisuje w przybliżeniu położenie dawnych, nieistniejących już wówczas urządzeń gospodarczych, takich jak młyny, kuźnie, folusze i cegielnie.

Mimo tych i paru innych publikacji, które częściowo poruszają kwestię związaną z położeniem i funkcjonowaniem różnych obiektów przemysłowych na terenie patrymonium, a w szczególności przedmieść miasta Torunia, nie ukazało się dotąd szersze opracowanie, oparte na dotychczas nieznanymi źródłach archiwalnych, także kartograficznych, obejmujące wszystkie obiekty na przedmieściach. Wciąż niewykorzystane w badaniach są niektóre rachunki urzędów miejskich kontrolujących produkcję młynów czy cegielni, szczególnie w nieopracowanych Aktach Luźnych miasta Torunia z XVIII stulecia⁵. Do zrekonstruowania położenia niektórych obiektów konieczne byłyby także szerokie badania archeologiczne, np. na terenach przylegających do Stawu Kaszownik, gdzie w wiekach średnich, jak i w okresie nowożytnym, przynajmniej do końca XVIII wieku istniało skupisko zakładów przemysłowych będących zapleczem gospodarczym Torunia. Zbadania wymagają także kwestie własności, dzierżawienia owych obiektów, a także skala produkcyjna zakładów. Wszystkie te problemy skłaniają do podjęcia się tego tematu w świetle nowych źródeł.

Gospodarka miasta w wiekach średnich oparta na kupiectwie i rzemiośle skupionym w korporacyjnej sieci cechów wymagała także istnienia prężnie rozwiniętego zaplecza gospodarczego, które umiejscowione było zazwyczaj poza murami miasta, na terenie przedmieść. W skład tego zaplecza wchodziło nie tylko rolnictwo i ogrodnictwo rozwijające się na obszarze całego patrymonium. Miasto obsługiwały także liczne cegielnie, kopalnie gliny, młyny, kuźnie, folusze, wapienniki czy tartaki. Obiekty te niejednokrotnie przedstawiały różny poziom technologiczny. Wymienić tu można choćby młyny pływające, tzw. Schiffmuhle, czy tartaki wodne (Schneidemuhle). Urządzenia te często niszczone w trakcie oblężeń miasta były przebudowywane i zmieniały nieraz swój kierunek produkcyjny, co odzwierciedlało także rozwój miasta w danym okresie.

Pierwsze inwestycje gospodarcze na terenie przedmieść Torunia to przede wszystkim młyny, niezbędne do funkcjonowania gospodarki zbożowej miasta,

⁴ K. G. Praetorius, *Topographish – historisch – statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, Thorn 1832.

⁵ APT, AmT, Kat. II, XVI-42 (Rachunki urzędu młyńskiego 1592-1600), Akta luźne miasta Torunia, I, 6914-6919, 6920, 6923-6926, 6927, 7777, 7878.

ale także cegielnie wspomagające wszelkie przedsięwzięcia budowlane lokowanego w 1233 roku miasta. Najstarsze młyny założono na początku drugiej połowy XIII wieku. Był to przede wszystkim ulokowany w 1259 r. młyn w Trzeposzu, osadzie, która rozwinęła się nad Wisłą, nieco na wschód od Winnicy. Po 1262 roku powstać musiał młyn przy Stawie Kaszowym⁶. Potwierdzają to dokumenty, jak choćby akt przesunięcia granicy patrymonium Torunia wydany przez mistrza krajowego Helmericha von Wizebuch z 1262 r., w którym zezwolił mieszczanom na budowę młyna⁷.

Do najwcześniej założonych obiektów produkcyjnych średniowiecznego Torunia należą także cegielnie. Najbliżej położona cegielnia określana jako „*nachste Zigelscheue*” musiała istnieć co najmniej od połowy XIV wieku, gdyż najstarsze rejestry czynszowe z lat ok. 1317-1322 nie wspominają o tym obiekcie⁸. Wzmiankują za to możliwe istnienie młyna przy ujściu rzeczki Postolsk do Wisły, nazywanego w późniejszym okresie Żabim Młynem⁹. Najstarsze spisy czynszowe Starego Miasta z początku XIV stulecia informują także o istnieniu cegielni położonej w okolicach Stawu Młyńskiego, którą założono najprawdopodobniej w XIII wieku. Co ciekawe, obiekt ten będzie spełniał swoją produkcyjną funkcję aż do XVIII stulecia.

Jednym z największych kompleksów produkcyjnych Torunia w wiekach średnich było Przedmieście Staromiejskie, gdzie w pewnej odległości od murów mogło się znajdować kilka cegielni. W skład tego ośrodka wchodził także wapiennik (*Kalkscheine*), jak i rzeźnia Starego Miasta. W najbliższej okolicy – na Rybakach Wielkich – działała, możliwe, że już od XIII wieku, stocznia staromiejska. Niestety nie zachowały się źródła odzwierciedlające skalę produkcyjną tego obiektu.

Jak słusznie zauważył Krzysztof Mikulski, liczba cegielni i ich aktywność zmieniała się w ciągu kolejnych stuleci. Tzw. najbliższa cegielnia mogła przetrwać swoją działalność już w XVI wieku, a produkcję przeniesiono na początku tego stulecia do dalej położonych cegielni na terenie dzisiejszego Parku Miejskiego, gdzie rozwinęła się osada robotników budowlanych¹⁰. O większej

⁶ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV w. do początku XVIII w.*, Toruń 1999, s. 41-47.

⁷ A. Radziwiński, J. Tandecki, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu (1251-1454)*, t. 1, Warszawa 1994, nr 3.

⁸ *Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, hrsg. v. Prowe Franz, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn. H. 39., 1931, s. 159.

⁹ Ibidem, s. 158, „*Petrus molendinator*”.

¹⁰ K. Mikulski, *Topografia*, s. 14-18.

liczbie cegielni świadczyć mogą zachowane na tabliczkach woskowych zapisy informujące o kilku dzierżawcach na przedmieściu¹¹.

Do urzędzeń gospodarczych o charakterze produkcyjnym należy także zaliczyć rzeźnię staromiejską (*Kuttelhof*) znajdującą się w bliskim sąsiedztwie wapiennika i tzw. najbliższej cegielni. O istnieniu obiektu już w XIV wieku świadczą spisy szosu z 1394 roku informujące o mieszkających tam rzeźnikach i uliczce nazywanej Morderczą (*Platea Glader* lub *Mordgasse*)¹², ale także zapisy na tabliczkach woskowych¹³. W wydany w 1634 roku wilkierzu można odnaleźć zapis, w którym zezwolono na ubój bydła w rzeźni staromiejskiej, która była dzierżawiona przez mieszczan toruńskich. Obiekt rzeźni przetrwał prawdopodobnie oblężenie miasta w 1658 roku, jednakże w późniejszym okresie popadł w ruinę¹⁴. Niedaleko rzeźni stał także tzw. dwór garbarski (*Gerbhofe*)¹⁵, możliwe, że użytkowany przez organizację cechową. Jednak nie dysponujemy większą ilością informacji na jego temat.

Nabrzeże portowe średniowiecznego Torunia spełniało kluczową funkcję nie tylko z racji organizowania w tym miejscu urzędzeń obsługujących handel wiślany, ale także z powodu występowania ważnych obiektów gospodarczych. Przed bramami miejskimi w tzw. Zaułku Łazienym założono w XIV wieku kilka łaźni. Jedną z tych łaźni przebudował około roku 1378 na farbiarnię Cezariusz Hentgisberg¹⁶. W okresie nowożytnym, kiedy to masowo likwidowano łaźnie publiczne, co związane było ze zmianami w mentalności kulturowej i obyczajowej, właśnie te obiekty na nabrzeżu przebudowano na farbiarnie, które funkcjonowały do końca XVIII stulecia.

Najważniejszym ośrodkiem przemysłowym na terenie przedmieść Torunia był rejon Stawów Młyńskich – Górnego i Dolnego. Jak było wspomniane, pierwsze obiekty w tych okolicach powstawały już w drugiej połowie XIII wieku. W okresie średniowiecza znajdowały się tam dwa ważne młyny. Jeden wielofunkcyjny, użytkowany przez krzyżaków do roku 1454 i drugi, piekarski bądź kaszowy. O charakterze produkcji młyną położonego nad Dolnym

¹¹ *Tabliczki woskowe miasta Torunia, ok. 1350- I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa – Poznań – Toruń 1980, s. 20-21.

¹² *Księgi szosu i wykazu obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394-1435 (Schossbücher Und Lasten verzeichnisse der Einwohner der Altstadt Thorn von 1394 bis 1435)*, oprac. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002, s. 63.

¹³ „Czins kem Kotttilhofe obir of ostern und Michaelis”, *Tabliczki woskowe*, s. 60.

¹⁴ K. G. Praetorius, op. cit., s. 220.

¹⁵ *Tabliczki woskowe*, s. 61.

¹⁶ *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547*, hrsg. v. Voigt Albert, Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 13, 1904, s. 9.

Stawem świadczyć może wzmiankowana nazwa ulicy Małej Kaszarskiej (*Clein Grotczergasse*) biegnącej przy śluzie na Strudze Toruńskiej¹⁷. Młyn występujący później pod nazwą „*Neue Muhle*” znajdujący się między Górnym a Dolnym Stawem zdecydowanie częściej zmieniał charakter produkcji. O jego dokładnym położeniu nad stawami informuje zapis z księgi długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej. Jest to skrypt dłużny dla Jana Trosta z zabezpieczeniami pożyczki na młynach toruńskich. Nota podaje, że Nowy Młyn znajdował się między miastem a wsią Mokre¹⁸. Najprawdopodobniej produkowano tu sól, na co wskazują XV-wieczne rachunki urzędu młyńskiego, ale zakład ten służył także jako młyn zbożowy. W roku 1457, jak podaje Praetorius, został on przekazany mieszkańcom toruńskim w myśl przywileju Kazimierza Jagiellończyka.

Pod koniec XV wieku przy śluzie na stawach działał również tartak, który być może zastąpił Nowy Młyn bądź też stanowił zupełnie nowy obiekt. W roku 1503 został sprzedany radzie miasta Torunia przez Hansa Gorena za 3 grzywny¹⁹. Liczba młynów nad stawami młyńskimi w okresie średniowiecza nie jest dokładnie znana, z racji, że urządzenia te często zmieniały charakter produkcji, co utrudnia wskazanie czy dany obiekt był już zupełnie nowym budynkiem, czy był adaptowany do innej produkcji.

Na obszarze przedmieścia Nowego Miasta, a także na wolniźnie za Bramą św. Jakuba występowały nieliczne obiekty gospodarcze. Najważniejszym ośrodkiem produkcyjnym była kopalnia gliny i cegielnia nowomiejska istniejąca nieprzerwanie od XIII wieku. O skali produkcji tego urządzenia świadczyć mogą powstałe w jego sąsiedztwie liczne glinianki i doły po wydobyciu gliny widoczne zresztą wyraźnie na XVIII-wiecznych planach, m.in. autorstwa Douglasa z 1793 r. Cegielnia zasilana najprawdopodobniej wszelkie inwestycje budowlane na terenie Nowego Miasta. W sąsiedztwie cegielni znajdował się wapiennik bądź skład wapienia, o którym wzmiankuje zapis w księdze ławniczej Nowego Miasta Torunia z lat 1387-1450²⁰. Zastanawiającym zapisem w tej

¹⁷ *Księga kamlarii miasta Torunia (1453-1495)* [*Kammereichbuch der Stadt Thorn von 1453 bis 1495*], wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007, (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia cz. 3), s. 93.

¹⁸ “Und die new mole czwuschen der stat Thorun Und dem dorffe Mockra gelegen”, *Księga długów Torunia z okresu Wojny 13-letniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964, s. 161-167.

¹⁹ “Hans Goren verkauft die Schneide Muhle auf dem muhlteich dem raht vor 3 mrc.”, *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 138.

²⁰ *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387-1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa-Poznań 1973, nr 2059.

samej księdze jest wzmianka o bliżej nieokreślonym młynie browarniczym (*Boermole*)²¹. Ciężko jednak określić, gdzie ów obiekt mógł się znajdować.

Innym kluczowym dla gospodarki miasta obiektem produkcyjnym na przedmieściu nowomiejskim była rzeźnia znajdująca się nad Rowem Rakarskim w pobliżu murów miejskich za Bramą św. Katarzyny. Należała ona do cechu rzeźników nowomiejskich, którzy w myśl uchwały rady płacili z niej czynsz w wysokości 16 grzywien rocznie. Zobowiązani byli także do napraw i modernizacji obiektu na wypadek zniszczeń. Rzeźnia przestała istnieć najprawdopodobniej w 1649 roku, kiedy to teren, na którym się znajdowała został wchłonięty przez rozbudowane w tym czasie fortyfikacje ziemne²². Inna rzeźnia na terenie przedmieść znajdować się miała już na początku XIV wieku na Mokrem, co świadczy o rozwiniętym ośrodku osadniczym na tym obszarze²³.

Wkroczenie Torunia w okres nowożytny odznaczyło się jego dynamicznym rozwojem gospodarczym, a co za tym szło wzmożoną działalnością inwestycyjną także na terenie przedmieść okalających miasto. W wyniku ożywienia gospodarczego powstały nowe urządzenia i zakłady produkcyjne. Przede wszystkim silnie uprzemysłowiony został obszar wokół Stawów Młyńskich. Ekspansja gospodarcza po uzyskaniu nowych dóbr ziemskich nadanych już w czasach Kazimierza Jagiellończyka m.in. w roku 1457 wyznaczyła nowe obszary zagospodarowania, jak choćby wieś Lubicz, gdzie wybudowano takie zakłady jak młyn, papiernia czy kuźnia. My jednak w artykule tym skupimy się na przedmieściach miasta, a więc terenach ściśle sąsiadujących z miastem i tworzących z nim jedną tkankę miejską.

Do najważniejszych inwestycji z tego okresu na terenie przedmiejskim, z pocz. XVI stulecia należy zaliczyć założenie w 1511 r. składu soli krajowej za Bramą św. Jakuba, zapewne w okolicy stoczni nowomiejskiej. W 1543 roku założono tam również magazyny soli zamorskiej, a także warzelnię saletry. O istnieniu żup solnych na tym przedmieściu świadczy istnienie uliczki (bądź zaułku) o nazwie Przy Żupach (*Bey der Salcz Suppen*), która występuje w księdze ławniczej przedmiejskiej z lat 1600-1615²⁴.

Wraz z budową nowych umocnień ziemno-wałowych w pierwszej połowie XVII stulecia zmienił się zasadniczo obszar przedmieść leżących najbliżej miasta. Przy ujściu fosy starego miasta, tuż przy zabudowaniach kościoła i klasztoru

²¹ Ibidem, nr 192, 1056, 1363.

²² K. G. Praetorius, op. cit., s. 220.

²³ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze*, Toruń 1933, s. 106.

²⁴ K. Mikulski. *Topografia*, s. 12.

św. Ducha, nad Wisłą utworzono między wałem a średniowiecznymi murami sztuczny staw młyński, a właściwie basen, wyraźnie widoczny na planach Steinera, jak i Douglasa z XVIII wieku. Przy ujściu fosy około roku 1604 założono tartak wodny (*Schneidemuhle*). Choć najprawdopodobniej na tym miejscu istniało podobne urządzenie, wzmiankowane w już 1589 roku²⁵.

Największy rozwój inwestycji gospodarczo-produkcyjnych można zaobserwować, jak już to było wspomniane, w rejonie stawów młyńskich. Sam obszar obu zbiorników wodnych zmieniał się w ciągu stuleci. Podczas gdy na planach XVI-wiecznych Torunia wyraźnie widoczne są dwa stawy z rozległym rozlewiskiem biegnącym na południe od ujścia Strugi do stawu²⁶, to już w źródłach kartograficznych z XVIII stulecia górny staw przedstawiono jako akwen zarośnięty i wysychający.

W roku 1525 prawdopodobnie na miejscu młyna kaszowego nad Dolnym Stawem wybudowano młyn prochowy (*Pulvermuhle*). Jak podaje Praetorius, 4 maja 1684 roku budynek prochowni został zniszczony przez huragan, po czym nigdy nie został odbudowany. Ważną inwestycją było założenie w 1619 roku kuźni miedzi, która powstała nad Górnym Stawem, możliwe, że przy ujściu Strugi. Założył ją Leonhard Seger, który uzyskał od rady miejskiej zgodę na jej użytkowanie z obowiązkiem płacenia 5 florenów czynszu rocznego przez 30 lat. Późniejszy właściciel od roku 1675 już był zobowiązany do płacenia czynszu w wysokości 100 grzywien rocznie. Innym podobnym obiektem gospodarczym była kuźnia rur żelaznych (*Rohrschmiede*) znajdująca się być może w sąsiedztwie wymienionych wyżej urządzeń. O tym obiekcie produkcyjnym mówi decyzja rady z 18 czerwca 1633 r. dotycząca czynszu z kuźni, która spłonęła w 1629 r., zapewne podczas zniszczenia przedmieść w trakcie oblężenia szwedzkiego²⁷. Od 1636 roku nad Dolnym Stawem funkcjonował także folusz. Dzierżawiony przez osoby prywatne działał tam aż do końca XVIII wieku. Na planie kwartału św. Jerzego z roku 1786 oznaczony jest jako „*Frau Wiese Muhle*”²⁸. Z kolei na planie miasta autorstwa Douglasa z 1793 roku w okolicy stawów jest naniesiony jedynie ów folusz. Pozostałych młynów kartograf nie uwzględnił, co oznacza, że obiekt ten (prawdopodobnie zmieniając charakter produkcji) przetrwał najdłużej spośród wszystkich młynów²⁹.

²⁵ K. G. Praetorius, op. cit., s. 201.

²⁶ B. Dybaś, *Zaginiony plan Torunia z połowy XVII wieku*, Folia Toruniensia, 2000, t. 1, s. 59-67.

²⁷ K. G. Praetorius, op. cit., s. 201-203.

²⁸ APT, Zbiór Kartograficzny, 402, T. 109.

²⁹ APT, Zbiór Kartograficzny, 283, Nr 471.

Na pograniczu terenów wokół stawów młyńskich z obszarem należącym już do wsi Mokre znajdowała się bielarnia (*Bleichplatz*), o której wzmiankuje tzw. Rejestr Dużego i Małego Mokre z początku XVII stulecia³⁰. Do dokładnego zrekonstruowania położenia niektórych obiektów przemysłowych nad stawami konieczne byłoby źródło kartograficzne z pocz. XVII wieku, a więc w okresie rozwoju gospodarczego miasta, gdy zakładano liczne urządzenia gospodarcze na przedmieściu. Tym źródłem mógłby być plan kamlarski dołączony do Rejestru Dużego i Małego Mokre, który niestety nie zachował się (w rejestrze pozostały tylko wymienione punkty topograficzne oznaczone literami alfabetu, m.in. bielarnia, młyn piekarski, prochownia).

Do obiektów o charakterze produkcyjnym należałoby dodać folwarki należące do patrycjuszy toruńskich, jak choćby folwark burmistrza Rosnera leżący na terenie dawnej cegielni na obszarze dzisiejszego parku miejskiego. W okresie średniowiecza na przedmieściach rozlokowano również liczne obiekty zaplecza produkcyjnego miasta, jak leżakownie wina, blechy, naprężalnie sukna, składy drewna itp. Jednak ze względu na znikomą ilość źródeł dotyczących tych obiektów pomijamy je w niniejszym artykule.

W wyniku administrowania poszczególnymi obiektami i urządzeniami produkcyjnymi na terenie przedmieść wytworzyła się w kancelarii miejskiej grupa dokumentacji wchodząca w skład akt miasta Torunia, ukazująca funkcjonowanie młynów, cegielni, foluszy i innych zakładów. Źródła te zarówno w postaci ksiąg, jak i akt luźnych, są efektem działania odpowiednich urzędów, do których kompetencji należało kontrolowanie i administrowanie miejskich przedsiębiorstw. W celu ułatwienia gospodarowania majątkiem miasta przez kamlarię, a więc także dobrami na terenie przedmieść oraz całego patrymonium, utworzono szereg odrębnych urzędów zajmujących się poszczególnymi dziedzinami ekonomii miasta. Administrację nad zakładami produkcyjnymi zarówno w obrębie murów miejskich, jak i poza nimi, pełniły przede wszystkim: urząd wapienniczy (*Kalkamt*) od 1405 roku, urząd cegielniczy (*Ziegelamt*) istniejący od roku 1406 oraz urząd młyński (*Muhlamt*) funkcjonujący od 1437 r. Dla młyna końskiego (*Rossmuhle*) znajdującego się w obrębie murów miejskich przy dzisiejszej ulicy Franciszkańskiej powołano osobny urząd młyna słodowego (*Rossmuhlamt*).

Głównym zadaniem tych urzędów było skrupulatne prowadzenie rachunków z produkcji i składanie ich kamlarzowi. Funkcję urzędników sprawowali najczęściej rajcy, którzy zazwyczaj mieli do pomocy dwóch mieszczan.

³⁰ APT, Kat. II, IV-24, k. 134-137.

W urzędzie młyńskim byli to karczmarz i piekarz. Urzędnicy czuwali nad personelem i funkcjonowaniem młynów, a także foluszy i tartaków. Urząd młyński dbał również o Strugę Toruńską, której wody wszak zasilają produkcję kilku młynów³¹.

W zasobie archiwum toruńskiego zachował się bogaty i cenny zbiór rachunków urzędów młyńskiego i cegielniczego zarówno z okresu średniowiecza, jak i z czasów późniejszych, odzwierciedlający skalę produkcji przedsiębiorstw na przedmieściach dawnego Torunia. Do najstarszych należą rachunki urzędu cegielniczego [od 1428 r. cegielniczego i wapienniczego] z lat 1405-1465³². Z tego samego okresu zachowały się rachunki urzędu młyńskiego z lat 1415-1469 i luźne akta z lat 1450, 1470, 1476³³.

Rachunki średniowieczne dotrwały do naszych czasów w postaci składek papierowych różnych rozmiarów w bardzo dobrym stanie. Występują w formie ciągłych zestawień rachunkowych, jak i pojedynczych sprawozdań z zakupu produktów, np. cegieł czy wapna. Przykładem może być sprawozdanie rachunkowe sporządzone przez Johesa Bockelchusa z zakupu wapna z wapienika miejskiego znajdującego się na obszarze przedmieścia Rybaki Wielkie, w pobliżu tzw. najbliższej cegielni za Bramą Starotoruńską spisane dla urzędu cegielnianego i wapienniczego. Źródło ma postać karty papierowej i podobnie jak pozostałe rachunki włączone jest do utworzonego sztucznie poszytu³⁴. Jednak większość rachunków to ciągłe zestawienia sprzedanego wapna palonego lub cegieł.

W przypadku zestawień rachunkowych dotyczących młynów uwzględniono sprzedany sód i zboże w łasztach, a także naniesiono nazwiska poszczególnych kupców. Źródła te podają również nazwy młynów.

Inną formę przybrały rachunki z okresu nowożytnego. Na szczególną uwagę zasługują zapiski urzędu młyńskiego: *Muhlen Amts Rechnungen* z lat 1592-1600³⁵, a więc z okresu szczytowego rozwoju gospodarki miasta. Warto zauważyć, że zestawienia mają postać tabelaryczną, gdzie po wypisanych transakcjach kupna produktów w tabeli po prawej stronie uwzględniono odpowiednie sumy.

³¹ H. Piskorska, *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do roku 1793*, Toruń, Łódź 1956, s. 14-18.

³² APT, AmT, Kat. II, XVI-5.

³³ APT, AmT, Kat. II, XVI-10, XVI-22.

³⁴ APT, AmT, Kat. II, XVI-5, k. 29.

³⁵ APT, Kat. II, XVI-42.

W przekazie źródłowym możemy wyczytać liczne interesujące wzmianki dotyczące organizacji pracy i całej ekonomii urzędu młyńskiego. W rachunkach pojawiają się zapisy uwzględniające zarobki najemnych, robotników pracujących np. w tartaku, z podkreśleniem poszczególnych rodzajów robót przez nich wykonywanych, jak ociosywanie drewna, krojenie na deski itd. Wzmianki dotyczą także mistrzów młynarskich, którzy otrzymywali pewne wynagrodzenie po podliczeniu sumy, np. wyprodukowanych desek. W źródle można napotkać także zapisy dotyczące zakupu papieru na księgę rachunkową³⁶, co potwierdza fakt, że urząd młyński w tym okresie pełnił aktywną funkcję aktotwórczą wespół z kamlarią miejską.

Zapisy w rachunkach młyńskich sporządzane były w osobie pierwszej. Po liście poszczególnych transakcji urzędnik zapisywał podsumowanie produkcji z danego okresu, podając ogólną liczbę produktów³⁷. Z zapisów rachunkowych urzędu młyńskiego możemy wywnioskować także pewne tendencje produkcyjne. Prócz osób pojedynczych zakupujących drewno z tartaku dość licznych transakcji dokonywał także osobno urząd mostowy (*Bruckeampt*), zajmujący się konserwowaniem i naprawami mostów, a przede wszystkim stałego mostu na Wiśle. Częstotliwość tych transakcji może wskazywać na poważne inwestycje bądź naprawę mostu w tym czasie.

Z pośród najważniejszych obiektów przemysłowych uwzględnionych w rachunkach z lat 1592-1699 należy wymienić znajdujące się na terenie przedmieść Torunia: młyn w Trzeposzu, młyn słodowy przy śluzie (nad Dolnym Stawem), młyn zbożowy przy śluzie (nad Dolnym Stawem) i tartak.

Z XVIII wieku pochodzą liczne inwentarze miejskie dotyczące zakładów przemysłowych sporządzane na zlecenie kamlarii miejskiej³⁸. Przekazy te uwzględniają takie obiekty jak: dwie farbiarnie znajdujące się na przedmieściu portowym, nad Wisłą przed bramami Żeglarską i Łazienną³⁹, młyn w Trzeposzu⁴⁰, kuźnię miejską⁴¹, cegielnię za Bramą św. Katarzyny⁴² oraz folwark burmistrza Roesnera i dawną cegielnię nad Wisłą zagospodarowaną w XVIII wieku⁴³. Przed opisem danego obiektu zazwyczaj widnieje zapiska dotycząca kontraktu-zlecenia na wykonanie inwentarza, następnie znajduje się opis

³⁶ Ibidem, k. 183.

³⁷ Ibidem, k. 173.

³⁸ APT, AmT, Kat. II, III-86, 87.

³⁹ APT, AmT, Kat. II, III-86, s. 73, 147.

⁴⁰ Ibidem, s. 528-530.

⁴¹ Ibidem, s. 194-196, 390.

⁴² Ibidem, s. 731.

⁴³ Ibidem, s. 745-748.

zewnątrzny obiektu, wygląd zabudowań, a dalej wyposażenie i urządzenie zakładu. Interesujące zapiski znajdują się np. w inwentarzu cegielni za Bramą św. Katarzyny sporządzonym przez Christiana Nosske, gdzie odnotowano między innymi zniszczenia, jakich doświadczyła cegielnia w czasie oblężenia szwedzkiego w 1703 roku⁴⁴.

W aktach luźnych miasta Torunia z tego okresu odnaleźć można liczną grupę rachunków z cegielni, młynów i innych obiektów na przedmieściach. Na uwagę zasługują np. rachunki z tzw. wielkiej cegielni z lat 1753-1754 (*Specielle Rechnung uber die Administration der so genannten Grossen Ziegel Schein*)⁴⁵

Podsumowując, rachunki prowadzone przez urzędy kontrolujące zakłady i obiekty przemysłowe na terenie patrymonium ukazują nie tylko przemiany w gospodarce miasta w okresie nowożytnym, ale także zmiany w sposobie prowadzenia rachunkowości, która na przełomie XVI i XVII wieku ma jeszcze charakter dość archaiczny. W XVIII wieku zaczynają dominować szczegółowe opisy wraz z inwentarzami sporządzane przez zatrudnionych przez kamlarię specjalistów. Źródła wymieniają także wiele obiektów, takich jak młyny, cegielnie czy kuźnie, które na przestrzeni wieków były niszczone w wyniku działań wojennych lub przenoszone w inne miejsca.

Artykuł niniejszy jest jedynie przyczynkiem do dalszych badań nad całością gospodarki patrymonium dawnego Torunia. Ukazuje on częściowo możliwości badawcze z wykorzystaniem nowych ustaleń na podstawie niewykorzystywanych dotychczas źródeł archiwalnych. Badacze mogą się pokusić nawet o dokładne zarysowanie skali produkcji niektórych obiektów przemysłowych, choćby opierając się na rachunkach urzędu kontrolującego cegielnie. Powyższe ustalenia rzucają jedynie częściowo światło na historię gospodarczą Torunia i skłaniają do dalszych badań w tej sferze.

---

⁴⁴ Ibidem, s. 731.

⁴⁵ APT, Akta luźne miasta Torunia, I-6920.